

Марина Скржинська

Освіта в процесі формування античних держав на території України (VI–IV ст. до н. е.)

Стаття присвячена місцю і ролі освіти у формуванні античних держав у Північному Причорномор'ї в VI–IV ст. до н. е. Розглядається діяльність освічених громадян в Ольвії, Херсонесі та інших полісах.

Ключові слова: освіта, античні держави, Північне Причорномор'я

В статье рассматривается место и роль образования в процессе формирования античных государств в Северном Причерноморье в VI–IV в. до н. э. Рассматривается деятельность образованных граждан в Ольвии, Херсонесе и других полисах.

Ключевые слова: образование, античные государства, Северное Причерноморье

In the paper has been investigated the place and role of education in the formation of the ancient states in the northern Black Sea coast in the 6th–4th century BC. It is considered the activity of educated citizens in Olbia, Chersonesus and other city-states.

Keywords: education, ancient city-state, the northern Black Sea coast

Про становлення античних держав у Північному Причорномор'ї написано багато наукових статей і монографій. У них порушувались різні аспекти цієї теми, але досі не приділялося належної уваги ролі й місцю у цих процесах освітнього фактору.

У VIII–VI ст. до н. е. греки заснували багато колоній на узбережжях Середземного й Чорного морів. Колонії ставали незалежними державами, що самостійно приймали рішення з різних питань, а з метрополією вони звичайно зберігали дружні зв'язки, які ґрунтувались на взаємному рівноправ'ї. Для організації життя на новій батьківщині напередодні виведення колонії призначався ватажок-археґет, котрого пізніше почали називати ойкистом, тобто засновником. Його обирали із знатного аристократичного роду. Немале значення при цьому відігравала та обставина, що за доби архаїки грамотними і освіченими, за рідким винятком, бували лише члени арис-

тократичних родин¹. З цього кола архегет обирав собі найближчих помічників².

Функціонування будь-якого грецького поліса потребувало державних посадовців, від яких вимагався певний рівень знань. Археологічні матеріали з розкопок Тіри, Ольвії, Херсонеса і Боспора засвідчують все зростаючу роль освічених громадян в цих державах.

До складу Ольвійської держави, починаючи з V ст. до н. е., входив Борисфен. Це місто було найдавнішим грецьким поселенням у Північному Причорномор'ї, воно з'явилося, згідно з «Хронікою» Євсевія, в 647 р. до н. е. Тоді вихідці з Мілета отаборились на півострові, що пізніше перетворився на острів Березань. Графіті другої половини VII ст. до н. е. свідчать, що серед перших поселенців тут були грамотні люди³. Вони наносили написи гострим знаряддям на керамічний посуд. Серед археологічних знахідок є фрагмент іонійської ойнохої, на якій зберігся початок імені (LEO), написаного справа наліво. Судячи з шрифту, це найдавніше серед відомих нині графіті не лише в колоніях Північного Причорномор'я, а й у їхній метрополії Мілеті⁴. Виходячи з характеру накреслення літер, можна припустити, що напис на посуді виконано ще в Мілеті, і ойнохоя належала одному з перших освічених колоністів.

Ольвія виявилася єдиним полісом в Північному Причорномор'ї, в якому археологам пощастило розкрити головну міську площу — агору. Її було закладено ще в архаїчний час для проведення народних зібрань, на яких затверджувались ті чи інші постанови уряду. Безпосереднє ведення державних справ здійснювала група лідерів, котрі походили з середовища освічених аристократів; саме вони відігравали провідну роль на ранньому етапі формування античних держав у Північному Причорномор'ї.

Вже в VI ст. до н. е. існувала потреба в низці професій, що вимагали освіченості, зокрема, в магістратах, які стежили за міським благоустроєм і знали закони і звичаї торгівлі. Таких магістратів греки називали астіномами, тобто тими, що наглядали за містом, і агораномами, тобто стежили за порядком на ринку. У великих містах їх бувало по декілька (Arist. Polit. II, 50), а в невеликих обидві функції виконувала одна людина. Агораном піклувався про шляхи, які вели до ринку, збирав орендну плату за місця, стежив, щоб продавці не обманювали покупців, здійснював контроль за тим, як міняли додержувались запроваджених державою тарифів обміну іноземних монет на місцеві. Він слідкував також за дотриманням справедливості при оплаті праці кухарів, флейтистів та інших, кого на ринку наймали на

¹ Марру А. История воспитания в античности (Греция). — М., 1998. — С. 64.

² Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н. э. — М., 1982. — С. 148.

³ Там же. — С. 276.

⁴ Тохтасьев С.Р. Борисфен-Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. — СПб., 2005. — С. 136. — № 256.

тимчасову роботу. Астіном наглядав за утриманням в порядку будинків, вулиць, водостоків, колодязів і джерел, здійснював нагляд за дотриманням порядку в міській гавані, спостерігав за станом міських захисних споруд, стежив, щоб межі забудови не захоплювали частину вулиці, щоб двері й вікна відкривались всередину, а не назовні, бо вулиці були дуже вузькими⁵.

Початок появи таких магістратів у Північному Причорномор'ї відноситься до другої половини VI ст. до н. е. Тоді в Борисфені збудували міський квартал з регулярним плануванням, в Ольвії відвели певне місце для агори і двох святилищ — теменосів, а в міських кварталах почали дотримуватися червоної лінії забудови⁶.

Про діяльність агораномів в античних державах Північного Причорномор'я свідчать згадки в ольвійських і херсонеських написах (IOSPE I². № 128, 129, 418, 440, 685; НО. № 90), а також знахідки еталонних гирок і мірних посудів. Останні використовували в основному при продажу вина і оливкової олії вроздріб. Найдавніші серед них відносяться до кінця VI ст. до н. е. Такими є кілька ойнохой місцевого виробництва з особливими клеймами з Фанагорії, а також знайдені на Березані бронзові різноваги із зображенням стріли — символу Аполлона, верховного божества Борисфена, і ойнохоя з написом δίκαιον — узаконена міра⁷. Археологи виявили чимало подібних посудів і гирок пізнішого часу. На них іноді ставили ім'я агораномом. Наприклад, ім'я ольвійського агораномом Апатурія читається на п'яти мірних сосудах елліністичної доби, знайдених при розкопках торгових рядів на агорі⁸. Для мірної ойнохой IV ст. до н. е. в Пантикапейі виготовили клеймо з таким самим зображенням голови сатира, як на місцевих монетах, а в Ольвії еталонні гирки елліністичного часу прикрашали рельєфами з головою Аполлона, котрий очолював ольвійський пантеон, або фігуркою дельфіна — символом цього бога⁹ (рис. 1). Вивчивши згадки про ольвійських агораномів у написах, а також на клеймах на бронзових і свинцевих гирках і на мірних сосудах, В.В. Рубан дійшов висновку, що до початку III ст. до н. е. в Ольвії функцію агораномом виконувала одна людина, потім їх число зросло до трьох, а в римську добу доходило до п'яти¹⁰. Мабуть, в коло їх обов'язків входили

⁵ Jones A.H. The Greek City from Alexander to Justinian. — Oxford, 1940. — P. 214.

⁶ Крыжцицкий С.Д. Нижнее Побужье в классическое время // Ольвия. — Киев, 1999. — С. 110–111.

⁷ Блаватский В.Д. Пантикапей. — М., 1964. — С. 31; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвии. — М., 1989. — С. 63.

⁸ Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — С. 98. — Рис. 99.

⁹ Блаватский В.Д. Указ. соч. — С. 32; Крапивина В.Н. Весовые гири Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 89–91. — Рис. 1.

¹⁰ Рубан В.В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія. — 1982. — № 39. — С. 30–40.

також функції астіномів, так само, як в інших грецьких полісах елліністичного часу¹¹.

Коли в Північному Причорномор'ї класичної доби зросло населення міст і збільшилась їх площа, виникла потреба у глашатаях, котрі мали гучний голос, ясну дикцію і вміли читати доручені їм документи. Грецькі глашатаї ходили містом, оголошуючи дати зібрання громадян на Народні збори і на засідання Ради — органу виконавчої влади; вони сповіщали про дні розгляду судових справ та проведення інших заходів, наприклад, публічних торгів. Перед початком Народного зібрання або Ради глашатаї за даним йому списком перевіряв присутність громадян. Цей древній звичай, що бере початок в архаїчному періоді, згадав у своїх віршах Алкей (fr. 24 c): «Як хочеться почути глашатая, котрий вигукує в Народних зборах і Раді моє ім'я Агесілаїд».

Прямі й опосередковані відомості про глашатаїв у Північному Причорномор'ї найбільше збереглись в епіграфічних пам'ятках Ольвії. Окремі згадки про них є в написах Тіри й Херсонеса (IOSPE I². № 2, 31, 32, 34, 38, 40, 46, 51, 52, 57, 344, 433; НО. № 28, 43), а на Боспорі вони відсутні. Це пояснюється тим, що згадки про глашатаїв в основному фіксувалися в почесних декретах, що завершувались словами про рішення увінчати золотим вінком або заохотити іншою нагородою громадянина чи іноземця, котрі надали великі послуги державі, й проголосити текст декрету на велелюдних святах. Так було прийнято в державах з демократичним способом правління. У Боспорі ж правила царі, котрі не практикували таку форму подяки своїм співгромадянам та іноземцям, хоча самі охоче одержували такі почесні в Афінах (МИС. № 3, 4).

Глашатаї проголошували декрети в театрах Ольвії й Херсонеса, на святі Парфенії на честь головної богині Херсонеса і під час найбільш престижних кінних змагань на Ахілловому дромі (IOSPE I². № 31, 34, 344, 352). Іноді приймалися рішення оголосити постанову в двох місцях. Наприклад, ольвійський декрет про нагородження золотим вінком херсонеситів Аполлодора, Аполлонія і Євфрона глашатаї читав у Народному зібранні й у театрі (НО. № 28). В Ольвії глашатаї також проголошували вдячні декрети під час урочистих поховань громадян, що мали заслуги перед вітчизною (IOSPE I². № 40, 46, 51, 52).

За аналогією з іншими грецькими містами можна думати, що в Північному Причорномор'ї глашатаї ходили містом, оголошуючи день засідання суду, й сповіщали про це позовника й відповідача. Вони викликали бажаних взяти на відкуп збирання державних податків чи штрафів або підрядитися виконати будь-яке державне замовлення, наприклад, на будівництво або ремонт громадських будинків чи оборонних споруд. Щодо віддання на

¹¹ Jones A.H. Op. cit. — P. 214.

відкуп штрафів відомо з ольвійського декрету про обмін грошей, а в декреті на честь Протогена сказано, що він через глашатая оголосив про те, що сплачує зведення міської стіни, яка захищає місто з боку річки, і пропонує підрядникам взяти на відкуп це будівництво (IOSPE I². № 24, 32).

Письменні люди ставали глашатаями, коли їх до цього штовхала бідність. Платон у «Законах» (918 в) і Теофраст в «Характерах» (розд. 6) називали цю діяльність недостойною громадянина. Але за римської доби ставлення до цього змінилось. У Херсонесі глашатаї змагались поряд із поетами й трубачами, їх імена разом з іншими переможцями святкових змагань записували до каталогу на мармуровій стелі і ставили біля театру (НЭПХ. № 127). Тому можна зробити висновок, що вони були повноправними членами суспільства, бо на грецьких агонах брали участь завжди лише громадяни будь-якої грецької держави.

У процесі формування державного апарату з'являються секретарі. Назва цієї посади — *γραμματεὺς* — походить від слова *γράμμα* — буква, тобто, мається на увазі письменна людина, котра здатна вести документацію. Найдавніша відома нині згадка про секретаря в Північному Причорномор'ї збереглась у написі III ст. до н. е. на стелі колегії ситонів (НО. № 72). Вони піклувались про постачання Ольвії хлібом у голодні роки. На стелі зображені всі члени колегії і знизу накреслені слова: «Були ситонами Феокл, син Фрасідама, Деметрій, син Фокрита, Афіней, син Конона, Навтім, син Героксена, за секретаря Афінодора, сина Демагора, (це зображення) Герою Слухаючому (присвятили)». Напевне, секретар склав напис, найняв скульптора і стежив за виконанням рельєфів та нанесенням тексту на мармурову плитку. Ім'я секретаря названо з відсилкою на батька, з чого виходить, що він був громадянином, а його посада була не суто допоміжною, оскільки його зображено на стелі нарівні з іншими ситонами (рис. 2).

Без сумніву, при виконавчих органах влади секретарі з'явилися в античних містах Північного Причорномор'я в V ст. до н. е., коли там вже велась докладна документація. Вони редагували і записували за певними формулами, а коли в документі йшлося про надання якихось прав або привілеїв, то секретар вручав копію особі, згаданій у постанові. Такими були почесні декрети про нагороди і проксенії іноземним громадянам, в яких йшлося про надання їм особливих пільг, а іноді й громадянства. Ось зразок однієї з повністю вцілілих ольвійських проксеній, наданої в IV ст. до н. е. двом громадянам Гераклеї (рис. 3): «В добрий час! Ольвіополіти надали синам Феопропа, Теофану і Аристі, гераклеотам, їм самим та їхнім нащадкам, проксенію, право громадянства, звільнення від мит на всі товари, які б не ввезли або не вивезли вони самі або їхні слуги, і дали право входу і виходу (з гавані) і у воєнний, і в мирний час, без конфіскації і укладення угоди» (НО. № 6).

Про діяльність секретаря можна прочитати в одному написі з Тіри, що частково зберігся (IOSPE I² № 2). Секретар Валерій Руф редагував постанову про нагородження золотим вінком сина Коккея. Мабуть, на час видання декрету той вже пішов з життя, тому що секретар вручав копію декрету батькові, а оригінал передавав до міського архіву.

В особливо важливих випадках ухвалювалось рішення вибити декрет або закон на кам'яній стелі й встановити на видному місці. Найдавніші такі написи в Північному Причорномор'ї датуються V ст. до н. е. На них збереглися тексти, складені секретарями. Вони написані літературною мовою з використанням формул, за якими писали подібні документи в інших грецьких містах. Це особливо помітно в проксеніях, що відповідали трафаретові, прийнятому в усій грецькій ойкумені¹². Текст документу при переданні його різьбярєві по каменю не редагувався. Тому в ольвійських написах часто присутнє лише число без вказівки місяця і року. Напевне, в архіві документи складували за роками і місяцями, тому було ясно, коли його написано. Наприклад, знаменитий декрет на честь Протогена починається словами: «Рада і Народ постановили двадцятого числа, архонти і колегія Сімох запропонували...». Однак у декреті конкретно позначені роки, коли Протоген здійснював свої благодійні акції: датування виконане, як це бувало в багатьох грецьких містах, за іменами верховних жерців, що давали назву року.

У всіх грецьких державах суд належав до обов'язкових установ. Найдавніші писемні й археологічні свідчення про суди в Ольвії та Пантікапеї відносяться до IV ст. до н. е.¹³ Крім суддів і присяжних, в судових процесах неодмінно брав участь секретар, котрий умів писати й читати. До його обов'язків входило читання законів, показань свідків та інших документів, що їх приносили до суду позивач і відповідач. Засідання суду розпочиналось із молитви, після чого секретар викликав позивача і відповідача, просив їх назвати свої імена і читав текст скарги. Далі позивач виходив на спеціальне підвищення — бему — і виголошував свою промову. Слідом за ним виступав відповідач. Обидва вони неодноразово звертались до секретаря, щоб він прочитав відповідний документ із тих, які вони надали до суду.

Про діяльність секретарів у судах Північного Причорномор'я не залишилось прямих свідчень. Однак основні риси судочинства у всіх греків були схожими. Тому, аби уявити роль судового секретаря, можна звернутись до промов Демосфена, зокрема, до тридцять четвертої промови проти боспорсь-

¹² Тюменев А.И. Херсонесские этюды. Херсонесские и ольвийские проксении // Вестник древней истории. — 1950. — № 4. — С. 14–20; Guarducci M. Epigrafia Greca. — Roma, 1969. — Т. 2. — Р. 28.

¹³ Скржинська М.В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я // Укр. іст. журн. — 2009. — № 5. — С. 4–11.

кого купця Форміона. Вона була написана для позивачів, котрі звинуватили купця у відмові віддати гроші, що він їх узяв у борг для проведення торговельних операцій на Боспорі. Перелічуючи претензії до Форміона, позивачі кілька разів звертались до секретаря з проханням прочитати відповідний закон, показання свідків, митний запис і текст минулорічного обвинувачення відповідача.

Та далеко не всі елліни, що йшли до суду, могли скласти переконливу промову. Тому вони звертались до логографів, людей, котрі добре знали законодавство і водночас володіли даром письменства. Вони, як правило, мали риторичну освіту і заробляли тим, що писали промови на замовлення і навчали бажаючих своїх науці. Позивачі зачували написані для них промови і від свого імені виголошували їх у суді. Так вчинив боспорянин Сопейд, коли викликав у суд банкіра Пасіона; його промова, написана Ісократом, збереглась серед творів цього оратора (Isocr. XVII).

В послугах риторів з'явилась потреба і в античних містах Північного Причорномор'я. У них навчались ті, хто хотів зробити політичну кар'єру, для якої потрібно було вміти гарно і переконливо говорити. Дехто з них їхав до Еллади, у школи уславлених ораторів. До них належав син багатого боспорянина Сопея, котрий вчився у знаменитого афінянина Ісократа (Dion Hal. De Isocr. 18). Але для більшості було доступним навчання у місцевого ратора. Про одного з таких ольвійських вчителів відомо з біографії філософа Біона Борисфеніта, котрий в юності брав у нього уроки риторики (Diog. Laert. IV, 46).

Починаючи з V ст. до н. е., в містах Північного Причорномор'я жили каменотеси, які виконували різні замовлення держави і приватних осіб. Для цієї професії потрібно було вміти читати і писати. На вапнякові і мармурові плити різьбярі по каменю заносили офіційні документи, присвятні написи та епітафії. Багато таких плит знайдено при розкопках усіх античних міст, поселень і некрополів у Північному Причорномор'ї. Протягом XX ст. було опубліковано сотні написів, і кількість їх постійно зростає, надходячи з нових розкопок.

Найдавніші написи на кам'яних стелах знайдені в Нижньому Побужжі. Вони виконані майстрами з метрополії. Такою є епітафія громадянина Борисфена Мастора, сина Берта, котрий загинув у середині VI ст. до н. е. Її п'ять рядків вибито на вапняковій плиті, вони написані в архаїчній манері бустрофідона, тобто перший рядок справа наліво, другий зліва направо, третій знову справа наліво і так далі. Цей розкішний за архаїчними мірками пам'ятник із зображенням воїна і віршованою епітафією був замовлений в Іонії і привезений на Березань¹⁴. Також іонійським майстром на початку V ст. зроблено рельєф на мармуровій стелі, що стояла на могилі Леокса в

¹⁴ Яйленко В.П. Греческая колонизация... — С. 260–263.

некрополі Ольвії¹⁵. Коштовні надгробки з Еллади продовжували привозити до Північного Причорномор'я протягом усієї античності. Такими є, наприклад, аттичні надгробки з рельєфами класичного часу з Ольвії і міст Боспору, або афінський саркофаг римського часу з Мірмекія¹⁶. Але більшість родичів померлих замовляли пам'ятники з написами у місцевих майстрів.

На початку V ст. до н. е. різьбярі по каменю ще не досить добре оволоділи мистецтвом робити написи, що видно з найдавніших ольвійських написів, зроблених на замовлення держави і приватних осіб. Це перша серед відомих нині проксеній у Північному Причорномор'ї, а також два присвятних написи й три епітафії. Літери на них вирізані глибоко і недбало, не дотримані відстані між рядками і окремими літерами, майстер не робив попередньої розмітки, тому іноді в рядок вміщувались не всі літери (IOSPE Γ². № 212, 213, 215; НО 3 1, 103, 167). Більшість же пізніших написів з Північного Причорномор'я виконані на доброму професійному рівні, що зберігався практично до кінця античної доби.

Початкова освіта із знанням елементів обчислення була потрібна тим, хто вдавався до торгівлі, лихварства, обміну монет. Найпростіші розрахунки виконували торговці й покупці на ринках, використовуючи дрібні місцеві монети. У Борисфені, Ольвії й Пантикапеї їх почали масово емітувати вже в кінці архаїчної доби, а пізніше їх карбували і в багатьох інших містах Північного Причорномор'я. Цифрові записи постійно знаходять при розкопках не лише міст, а й невеликих поселень¹⁷.

Починаючи з VI ст. до н. е., кілька сотень грецьких міст та їхніх колоній карбували власну монету за різними грошово-ваговими системами. Інтенсивна торгівля потребувала вміння прирівнювати між собою грошові одиниці різних полісів. Так з'явилась професія міняли. Він розкладав монети і перевіряв їхню якість на особливому столі, що звався трапезою, звідкіля походить грецька назва цієї професії «трапезит». Трапезити існували в кожному грецькому місті, їхня діяльність вимагала певної освіти. Адже вони займались не лише обміном монет однієї грошової системи на іншу і перевіркою їх якості, але також давали гроші під заставу цінних речей або на борг під відсотки, здійснювали грошові перекази в інші міста. Крім того, за певну плату вони зберігали цінності й різні документи, виступали посередниками при укладенні договорів й різних платежів. Грецькі трапезити першими стали практикувати введення до обігу чужих грошей, а це, на думку

¹⁵ Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987. — С. 158–159.

¹⁶ *Скржинская М.Ф.* Скифия глазами эллинов. — СПб., 1998. — С. 186–187; *Саверкина И.И.* Мраморный саркофаг из Мирмекия // Труды Государственного Эрмитажа. — № 7. — 1962. — С. 247–263.

¹⁷ *Сапрыкин С.Ю., Масленников А.А.* Граффити и дипинти хоры античного Боспора. — Симферополь–Керчь, 2007.

сучасних вчених, є вирішальним доказом того, що древня Еллада була батьківщиною банківської справи.

Про трапезитів у Північному Причорномор'ї відомо з епіграфічних джерел й різних непрямих свідоцтв. У декреті Протогена збереглося ім'я ольвійського трапезита Поліхарма, якому архонти на міські потреби заклали священні сосуди. Термін викупу добігав кінця, й трапезит збирався віддати ці сосуди на перетоплення, але Протоген викупив їх за сто золотих. Варто підкреслити, що Поліхарм названий іноземцем, тобто, не громадянином Ольвії. Адже професія трапезита вважалась у давнину недостойною громадянина, і нею займались переважно вільні, але неповноправні жителі грецьких міст. Характерно, що більшість відомих афінських трапезитів IV ст. до н. е. не були громадянами¹⁸.

Опосередковане свідчення про ольвійських трапезитів IV ст. до н. е. міститься в законі про обмін грошей (IOSPE I². № 24). Приїжджі купці, мабуть, робили короткострокові вклади до місцевих трапез для збереження своїх грошей. Так, наприклад, одразу вчинив молодий боспорянин, котрий приїхав до Афін з великою сумою. Друзі батька негайно представили його найбільшому афінському трапезиту Пасіону, котрому боспорянин віддав на збереження свої гроші і в подальшому мав із ним багато фінансових справ (Isocrat. XVII, 4).

Отже, вже в V ст. до н. е. для розвитку держави не вистачало невеликої кількості освічених громадян, і була потрібна, принаймні, початкова освіта для ширших шарів населення. Це сприяло появі нової професії вчителя початкової школи. Він брався навчати читати, писати і рахувати не лише дітей громадян, а й синів неповноправного населення. За елліністичної доби в деяких грецьких містах дівчатка також могли відвідувати школу, однак про таку можливість для них у Північному Причорномор'ї немає жодних звісток.

З письмових джерел відомо, що в більш-менш великих містах Еллади школи існували вже на початку V ст. до н. е. Тоді в Аттиці і на Хіосі у них навчалось по кілька десятків учнів (Her. VI, 27; Aristoph. Nub. 964–965; Paus. VI, 9, 6). Про широке розповсюдження грамотності в античних містах Північного Причорномор'я свідчать знахідки великої кількості прокреслених на кераміці написів найрізноманітнішого змісту: листи, присвячені божествам, замітки про ціни, міри, ваги, різні закляття, імена власників і дарителів посудів, окремі вірші з епічних поем, вірші власного створення та ін. Серед цих графіті є три десятки учнівських вправ¹⁹. Однак про наявність школи згадано лише в одній епітафії з Пантикапею римського часу. Там

¹⁸ Глушкина Л.М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н. э. — Л., 1975. — С. 73–74.

¹⁹ Яйленко В.П. Начальное школьное образование в античных греческих городах Северного Причерноморья // Памятники культуры. Новые открытия. — М., 1988. — С. 54–60.

написано, що стелу на могилі боспорянина Іода поставив Согам, син Юлія Деметрія, завідуючого школою. Формула $\sigma \epsilon \lambda \iota \tau \omega \upsilon \pi \alpha \iota \delta \alpha \gamma \omega \gamma \iota \omega \upsilon$ доводить, що школа була державною, швидше за все, середньою, а не початковою (КБН. № 706).

Про місцевих вчителів взагалі не збереглося жодних відомостей, напевне, тому, що вчити грамоті вважалось малопрестижним заняттям для громадянина (Plat. Prot. 313 b; Dem. XVIII, 358). Вчителями початкової школи ставали ті, від кого відвернулася доля. Такими людьми були, наприклад, політичні вигнанці або громадяни, котрі розорились. Злидні примушували їх вчити, при цьому за невелику платню (Athen. IV, 184). Початкову освіту оплачували батьки, а праця за наймом у приватних осіб вважалась недостойною громадянина. Тому над учителем можна було посміятися і закинути йому такий заробіток. Демосфен, аби виставити в непривабливому світлі свого опонента оратора Есхіна, говорив, що його батько був учителем початкової школи, і син йому допомагав (Dem. XVIII, 129–131; XIX, 129). Подібним чином намагались принизити супротивники й філософа Епікура (Diog. Laert. X, 4).

Обов'язки вчителя початкової школи обмежувались чисто технічним навчанням дитини читанню, письму і рахунку, ніяких виховних завдань перед ним не ставили. Для цього ремесла жодна особлива підготовка не вважалась потрібною, просто грамотна людина пригадувала, як її вчили в дитинстві. Учні писали на дощечках, натертих воском, а домашні завдання часто прокреслювали гострим предметом на уламках керамічних посудів або на черепиці. Вправи на знання алфавіту знайдені при розкопках усіх грецьких міст Північного Причорномор'я. Найдавніші серед цих графіті з Тіри і Борисфена відносяться до архаїчного періоду²⁰, та більшість належить до V–III ст. до н. е. Рідкісне виключення становить запис алфавіту на червонолаковій ойнохої II ст. н. е. з Херсонеса²¹. Після III ст. до н. е. графіті на кераміці майже зникають, тому що вартість папірису здешевилась, й він стає широко доступним матеріалом для письма, але, на жаль, не зберігається в землі. Лише іноді античні тексти на папірусі знаходять у пісках Єгипту.

На деяких графіті з шкільними вправами можна побачити, як вчитель виправляв помилки учня. Добрий приклад цього зберігся на фрагменті черепиці V–IV ст. до н. е. з Тіри (рис. 4). З античної літератури відомо, що діти починали вчитися писати по лінійках (Plat. Prot. 326), і на тірському графіті літери вміщені в задалегідь намічену сітку. Вчитель перекреслив вправу, відзначивши допущені помилки в алфавіті: на місці *дзети* ще раз поставлена *дельта*, після *ро* вирізано *тау* замість *сигми*, а в кінці відсутня

²⁰ Там же. — С. 57.

²¹ Кадеєв В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III в. н. э.). — Харьков, 1996. — С. 116.

*омега*²². Інший приклад виправлення вчителем помітний на черепку архаїчного періоду з Ольвії. Дитина ще не твердо знала порядок літер алфавіту й вирізала *Α Β Γ Ε*, пропустивши *Δ*, а на черепку пізнішого часу виправлена помилка в написанні слова *ΑΒΔΗΡΑ*, де замість *Η* було написано *Ε*. На вільному просторі черепка учень ще двічі прокреслив букву, яку йому виправив вчитель²³.

Оскільки греки позначали цифри літерами, тверде знання алфавіту було необхідним для будь-яких цифрових записів, не кажучи вже про відомості із математики. Елементарні арифметичні розрахунки супроводжували щоденне життя кожного грека. Нерідко він робив цифрові записи для пам'яті. Найбільш яскравий приклад цього — графіто III ст. до н. е., прокреслене ольвійським торговцем на черепку червонолакового сосуда²⁴. Він записав, що у нього було вино вартістю в 102 статери, по 14 статерів за амфору; відпустив (певно, у борг) Евксенупряного вина на статер, Діотіму — на 5 статерів, Кімону — на обол. Однак найчастіше трапляються цифрові записи для пам'яті, зрозумілі лише тому, хто написав: це або просто цифра, або цифра з вказівкою імені людини, котрій слід повернути борг або, навпаки, одержати його²⁵.

З лапідарних записів можна судити, що деякі жителі Північного Причорномор'я мали не тільки початкову, а й добру середню і навіть вищу освіту. Численні декрети складені правильною літературною мовою з деякими вітійоватими висловами, властивими ораторським вправам, які виконувались у середній і вищій школах під керівництвом риторів²⁶. Непрямим свідомством існування місцевих ораторів служать свідчення написів про постійну діяльність народних зборів у Тірі, Ольвії й Херсонесі.

Юнаки із заможних родин в Північному Причорномор'ї, збираючись присвятити себе політичній кар'єрі, іноді відправлялись одержувати вищу освіту в Греції. Діонісій Галікарнаський повідомляє, що боспорянин Сопеїд був учнем уславленого Ісократ (Dion Hal. De Isocr. 18). Напевне, вищу освіту мав Сіріск, котрого співвітчизники в Херсонесі увінчали золотим вінком за його історичні твори (IOSPE I². № 344). Деякі ольвіополіти і боспоряни, які поїхали на навчання до Еллади, залишались там і завоювали велику популярність. Це філософи елліністичного часу Біон Борисфеніт, Посидоній Ольвіополіт, Сфер Боспорський (Diog. Laert. IV, 46–58; VII, 6, 37; Suda. P. 877).

²² Яйленко В.П. Начальное школьное образование... — С. 56.

²³ Яйленко В.П. Граффити Левки, Березани, Ольвии // Вестник древней истории. — 1980. — № 3. — С. 96. — № 102, 105.

²⁴ Там же. — С. 97. — № 106.

²⁵ Там же. — С. 97–98, — № 107, 109, 110, 113, 117.

²⁶ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе Ольвии. — СПб., 1887. — С. 178–180.

Але переважна більшість ольвійських громадян навчалась у місцевих риторів. Про одного з них можна прочитати у Діогена Лаертського (IV, 46). Цей ритор був не лише вчителем, а й автором низки творів. Він дав освіту своєму рабу, здібному юнакові Біону, відпустив його на волю і зробив своїм спадкоємцем. Однак по смерті вчителя Біон спалив всі його твори, продав майно і на ці гроші поїхав до Еллади, щоб продовжити вивчення філософії.

До дисциплін, які вивчалися в середній і вищій школах, входили, поряд із гуманітарними предметами, геометрія та астрономія. Сократ наголошував на їх практичній користі для кожного громадянина: геометрія (в її первинному значенні «вимір землі») була необхідною при купівлі, продажу і заставі земельних наділів і в суперечках про їх межування; знання ж зоряного неба використовувалось для визначення часу вночі, для встановлення термінів сільськогосподарських робіт, початку й кінця навігації, зміни караулу біля стін і брам міста тощо (Xen. Mem. VII, 3–4).

Більшість грецьких держав не могла забезпечити постійними замовленнями високоосвічених спеціалістів. Тому їх по мірі потреби запрошували на тимчасову роботу. До числа таких професіоналів вищого рівня входили архітектори. Їх кликали, коли виникала потреба збудувати або реставрувати храм, театр, гімназії, інші громадські і оборонні споруди. Архітектори також опікувались будівництвом великих кораблів, обладнанням гаваней і верфей²⁷. Вітрувій у своєму трактаті «Про архітектуру» (I, 1, 3) визначив обсяг знань, необхідних архітекторові. Він «має бути грамотною людиною, вмілим рисувальником, вивчити геометрію, всебічно знати історію, уважно слухати філософів, бути знайомим з музикою, знати рішення юристів і володіти відомостями з астрономії й небесних законів». Певна річ, архітектор вивчав багато творів своїх попередників з теорії й практики архітектури. Такі праці існували вже в VI ст. до н. е., їх число постійно зростало, про що докладно написав Вітрувій. У VI–IV ст. висококваліфікованих архітекторів у Елладі було все ж таки небагато (Ps. Plat. Amatores. 135 b).

Античні міста Північного Причорномор'я почали наймати архітекторів уже за античної доби. У Борисфені, Ольвії й Німфеї в кінці VI–V ст. до н. е. іонійські архітектори будували невеликі храми і привозили для їх прикрашання розписні теракотові деталі (акротерії, антефікси, капітелі та ін.)²⁸. У V ст. до н. е. досвідчений архітектор збудував у Пантікапеї великий храм на честь Аполлона. Монументальна будова увінчувала акрополь міста й була видна здалеку кораблям, що пливли протокою Боспор Кіммерійський.

²⁷ Блаватская Т.В. Из истории интеллигенции эллинистического времени. — М., 1983. — С. 214–281.

²⁸ Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993. — С. 50–53. — Рис. 22–24.

²⁹ Пичикян И.Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. — М., 1984. — С. 156–170.

Залишки храму дозволили вченим здійснити його реконструкцію. Він сягав у висоту 14 м, на фасаді було шість колон, можливо, вони оточували й інші сторони храму, прикрашеного мармуровими рельєфами. На думку сучасних дослідників, один Пантикапей не мав змоги оплатити будівництво такого великого і дорогого храму. Його фінансували також інші, тоді ще незалежні іонійські колонії на Боспорі Кіммерійському²⁹. Всі вони справляли біля цього величного храму спільні свята і приносили тут жертви Аполлону Лікарю, так само, як в їх метрополії іоняни збирались із 12 міст до святилища Паніоніона (Her. I, 148).

Початкову архітектурну освіту могли мати місцеві досвідчені будівельники. У містах Північного Причорномор'я вони зводили великі приватні будинки, колодязі, чималі, облицьовані каменем цистерни, виноробні тощо. Але такі споруди, як театр, гімназій чи храм, були їм не під силу.

Про діяльність архітекторів в античних містах Північного Причорномор'я можна судити головним чином за залишками їхніх будівель. Такими є, наприклад, фундаменти храмів Аполлона Дельфінія і Зевса на Центральному теменосі Ольвії, оборонні стіни і башти Херсонеса, комплекс будинків на акрополі Пантикапея. Залишки театру знайдені в Херсонесі, з написів відомо про театр в Ольвії, а про театри в містах Боспору згадав Поліен (Strat. V, 44). Їх також були здатні збудувати лише досвідчені, запрошені ззовні, архітектори. На жаль, у написах про будівництво тих чи інших споруд зазвичай названі імена магістратів, котрі стежили за виконанням замовлення, або тих, хто оплатив будівництво, а от про архітекторів згадується рідко, і лише в написах римського часу. Наприклад, архітектор, уродженець Никомедії, збудував у Ольвії баню, а в написах Танаїсу зустрічаються імена архітекторів, котрі зводили оборонні стіни і башти (IOSPE I². № 174; КБН. № 1245, 1249, 1250, 1252).

Праця гарного архітектора коштувала дорого, як правило, він працював не один, а з кваліфікованими помічниками, яких теж потрібно було найняти³⁰. Кошти для цього не завжди знаходились у міській казні. Тоді звертались по допомогу до заможних громадян, таких, як ольвіополіт Протоген, котрий виділив гроші на будівництво стіни і реставрацію чотирьох башт. Через нестачу коштів чи через поспіх будівництва часом намагались обійтись без досвідченого спеціаліста. Так, у IV ст. до н. е. частину захисної стіни біля західної брами Ольвії збудували, з фахової точки зору, безграмотно: професійний архітектор не склав би фундамент з сирцевого каменю і не помістив би його на культурному шарі, замість того, щоб зняти ґрунт до рівня материка³¹.

³⁰ Блаватская Т.В. Указ. соч. — С. 259–272, 278.

³¹ Крыжцицкий С.Д. Нижнее Побужье... — С. 112, 190.

Діяльність лікаря була ще однією професійною сферою, що вимагала поглибленої освіти. Певно, в часи сприятливої економічної ситуації в Північному Причорномор'ї, як і в інших областях грецької ойкумени, для громадян наймали лікарів за громадський рахунок. Про існування лікарів у Херсонесі та Ольвії свідчать кілька надгробків і знахідки хірургічних та інших медичних інструментів³². Нам відомі імена лікарів Діонісія, Евклеса і Лесханоріда, котрі практикували в Херсонесі в кінці IV–III ст. до н. е. Двоє останніх були уродженцями острова Теос. У римські часи лікарі приїздили разом із легіонерами, що служили в Тавриці. Там у I ст. н. е. загинув лікар Ведій Трепт під час нападу варварів³³.

Отже, з часів заснування грецьких колоній на північному узбережжі Понта Евксінського в їхньому житті помітну роль відігравали освічені громадяни. Спочатку їх було небагато, вони належали до аристократії й одержували домашню освіту. З розвитком державного організму вже в V ст. до н. е. почала відчуватися потреба у багатьох професіях, які вимагали грамотності, тому в містах з'явилися учителі початкових шкіл, які навчали не лише громадян, а й дітей з родин вільного неповноправного населення. Початковою освітою обмежувались торгівці, міняли, глашатаї, різьбярі написів. Ними ставали неможливі громадяни й вільні неповноправні міські мешканці. Середня освіта стала необхідною для громадян, що посідали державні посади, для риторів і логографів, для секретарів судів і різних колегій та для тих, хто бажав продовжити освіту в Елладі. До числа останніх належали й філософи, уродженці Ольвії та Боспора. Міська влада запрошувала на тимчасову роботу спеціалістів з вищою освітою, найчастіше то були архітектори й лікарі.

³² Соломоник Э.И., Антонова И.А. Надгробия врачей из Херсонеса // Вестник древней истории. — 1974. — № 1. — С. 94–105; Хомчик М.А. Хірургічні інструменти з Ольвії // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 63–68.

³³ Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — С. 44. — № 13.

Рис. 1. Ольвійська вагова гиря. IV ст. до н. е.

Рис. 2. Стела ситонів. III ст. до н. е. Ольвія.

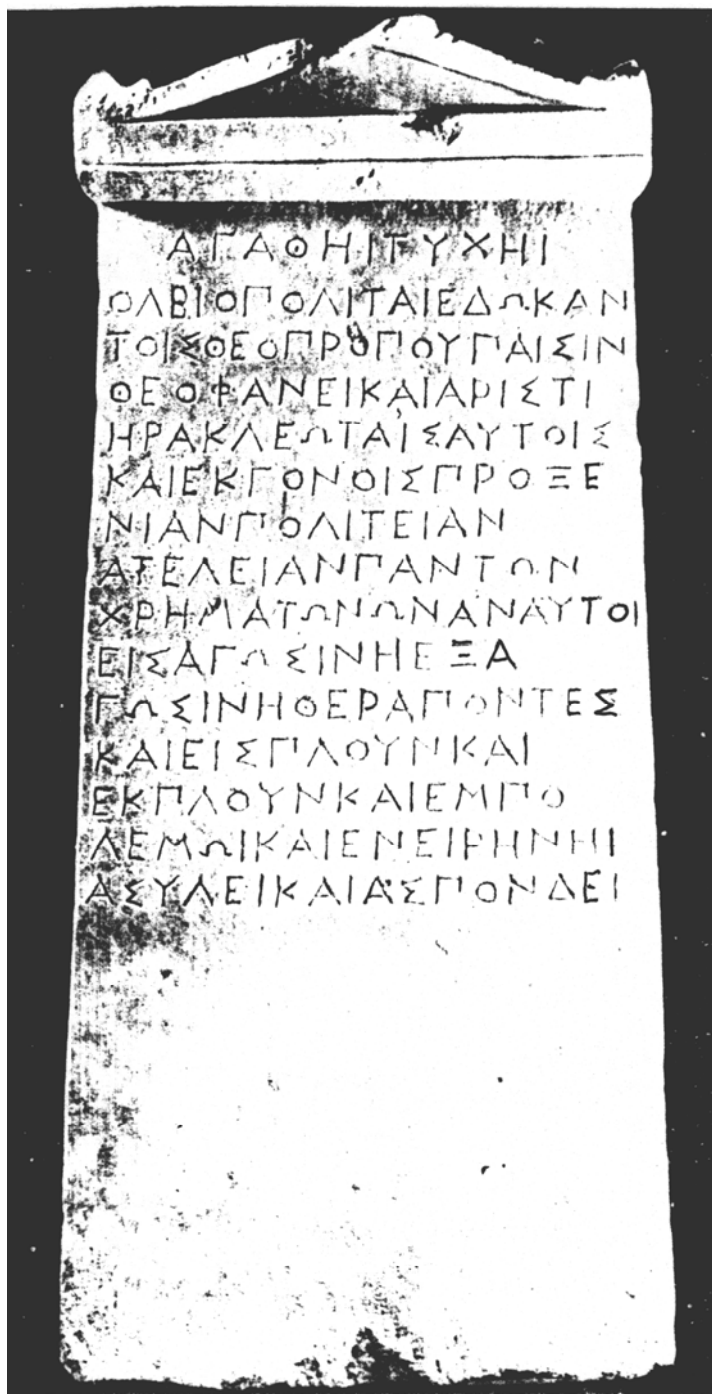

Рис. 3. Стела з проксенією Феофану і Аристі. IV ст. до н. е. Ольвія.

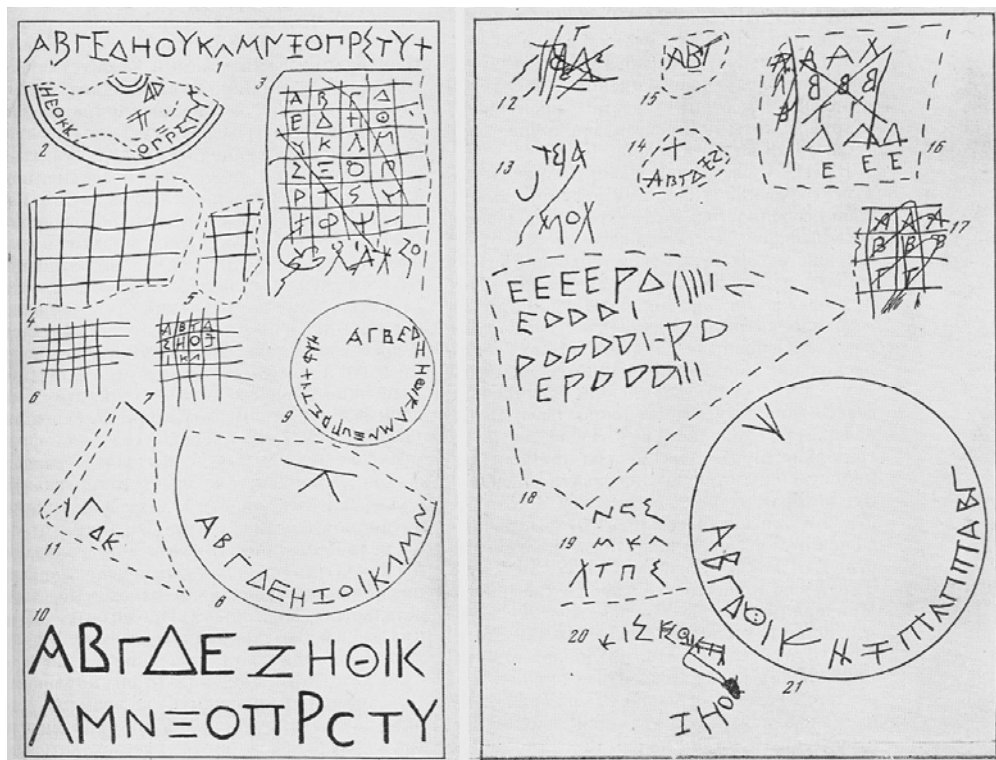

Рис. 4. Графіті з алфавітними вправами. Тіра, Ольвія. V–III ст. до н. е.
Прорисовка В.П. Яйленка.